

JAN RYSZARD SIELEZIN*

NIEKTÓRE ASPEKTY POLITYKI WŁADZ
WOBEC KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO
I WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I PRL.
PODOBIENSTWA I RÓŻNICE

SOME OF THE AUTHORITIES POLICY
ASPECTS TOWARDS THE CHURCH, RELIGIOUS COMMUNITIES
IN THE INTERWAR PERIOD AND THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC.
SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Abstract: The aim of the article is to present in a synthetic frame the policy of the state's authorities towards the Church in 1918-1989. There were many signs of cooperation, joint actions, coexistence of the Church and the State during the Second Polish Republic. Whereas, in 1939-1945 the Church was, as an institution and an organisation, ruthlessly destroyed by the Third Reich and the clergymen were arrested and imprisoned in concentration camps. New historical stage is set from 1945 to 1989. During this period the Catholic Church was fought down by the institutions of the communist state. The clergy were repressed, religion teaching was removed from schools and the worshipers were harassed. Only after electing Karol Wojtyła to the position of the Pope did the communist authorities change their policy towards the Catholic Church which supported signs of civil opposition to the governing body.

Keywords: policy, national minorities, civil rights, the Roman Catholic Church, the April Constitution, repressions, concordat, censorship, liquidation of religion teaching at schools, political confrontation, political opposition.

---

* Jan Ryszard Sielezin – profesor zwyczajny Instytutu Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ORCID:, e-mail: elasio@poczta.fm.

Słowo «polityka» wywodzi się z języka grackiego – *politea*. Pierwotnie oznaczało społeczeństwo pozostające pod określoną władzą. W tradycji starożytnej Grecji można wyróżnić dwa podstawowe style dominujące w polityce (bieżącej i długofalowej), które zmierzały do demokracji lub autorytaryzmu (tyrani)¹.

W orientacji formalno-prawnej przez politykę rozumiemy działalność np. aparatu państwowego (rządu, ministerstw), instytucji państwowych lub samorządowych, których działania powodują określone skutki cywilno-prawne, społeczne, polityczne, ekonomiczne lub inne. Możliwe są także inne podejścia badawcze, np. funkcjonalne, racjonalne, postbehawioralne, ale w założeniu niniejszego artykułu są one w niewielkim stopniu przydatne². Jedynie w orientacji formalno-prawnej takie podejście znajduje praktyczne uzasadnienie i przydatność teoretyczno-metodologiczną. W znaczeniu pragmatycznym znacznie lepiej jest rozpatrywać politykę jako związek pomiędzy zamierzeniami, działaniami a ich wynikami³.

Polityka nie jest zatem pojęciem jednoznacznym, lecz wieloznacznym, odmiennie definiowanym w różnych orientacjach teoretyczno-metodologicznych. Analiza wybranych problemów z perspektywy historycznej, sytuacji politycznej, ówczesnego systemu prawnego m.in. w kontekście stosunków państwo – Kościół *vide* wspólnoty religijne umożliwi prześledzenie tego procesu w aspekcie ciągłości i zderzenia pozornie tożsamyh „[...] elementów, spośród których jeden musi przeważać”⁴.

Ten element strategii zarówno państwa, jak i Kościoła w latach 1918-1939 oraz w okresie PRL był różny i nie zawsze jednoznaczny. Polityka państwa (instytucji) pozostawała często w sprzeczności z interesami Kościoła, który stawiał sobie inne cele i zadania. Dla władz państwowych najistotniejsze były pragmatyczne interesy. W polityce II Rzeczypospolitej ważne miejsce zajmowała polonizacja Kresów Wschodnich, podczas gdy „sprawa narodowa” była dla ówczesnego Kościoła zdecydowanie drugorzędna i nie absorbowwała duchowieństwa. Jedynie obszary wschodnie II Rzeczypospolitej, poczynając od odrodzenia państwa po ostatnie

¹ Por. M.J. FINLEY. *Polityka w świecie starożytnym*. Kraków 2000.

² Por. *Polityka*. W: *Leksykon politologii*. Red. A. Antoszewski, R. Herbut. Wrocław 2002 s. 329-330; F. RYSZKA. *Nauka o polityce*. Warszawa 1984; J.P. GIEORGICA. *Teoretyczno-metodologiczne określenia polityki*. W: *Wprowadzenie do nauki o polityce*. T. 1. Red. J.P. Gieorgica. Warszawa 1982; A.W. JABŁOŃSKI. *Polityka. Interpretacje definicyjne*. W: *Kategorie analizy politologicznej*. Red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak. Warszawa 1991.

³ Por. A. HEYWOOD. *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postacie*. Warszawa 2008 s. 22; F. RYSZKA. *O pojęciu polityki*. Warszawa 1992; M. CHMAJ, M. ŻMIGRODZKI. *Wprowadzenie do teorii polityki*. Lublin 1995.

⁴ C. SCHMIDT. *Teologia polityczna i inne pisma*. Kraków 2000 s. 238.

miesiące politycznej egzystencji w 1939 r., były świadectwem traktowania „idei przedmurza” jako najważniejszego zobowiązania Kościoła⁵.

W latach 1945-1989 polityka państwa wobec Kościoła katolickiego i wspólnot religijnych była zdecydowanie wroga. Cechowała ją narastająca infiltracja struktur religijnych i progresywna kontrola, przejawy represji zarówno w okresie stalinowskim, jak i w latach późniejszych. Podejmowane próby osaczenia Kościoła skłoniły niektórych duchownych do współpracy z organami bezpieczeństwa PRL, co sprzyjało powstaniu swoistego „kompleksu Judasza”⁶.

1. W NIEPODLEGŁEJ POLSCE (1918-1939)

Data 11 listopada 1918 r. otwiera symbolicznie nowy okres w dziejach całego kraju, narodu, Kościoła, wspólnot religijnych. Na początku lat 20. XX w. z powodu działań wojennych, epidemii, głodu, spadku urodzeń liczba ludności zamieszkującej obszar państwa polskiego zmniejszyła się o 2,7 mln w stosunku do 1910 r. Działania wojenne i rabunkowe zaborców spowodowały straty materialne, które szacowano na ponad 10% majątku narodowego. Zniszczeniu uległy również kościoły, plebanie, budynki instytucji kościelnych, sprzęt liturgiczny⁷.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., zakończeniu wojny w 1920 r. i uzyskaniu nowego kształtu geograficznego odrodzonej Rzeczypospolitej pilnym celem było scalenie rozbiorowych dzielnic w jeden organizm, ujednoczenie systemu prawnego, odbudowa zniszczonej gospodarki i utworzenie sprawnie działającej administracji państwowej i samorządowej. Powstała też nowa struktura administracji kościelnej. Pod względem kościelnym granice II Rzeczypospolitej objęły metropolie: gnieźnieńsko-poznańską, warszawską, lwowską oraz w części mohylewską, a także 4 archidiecezje, 12 diecezji i niemieckie części trzech dalszych diecezji⁸.

Jednym z najważniejszych problemów w II Rzeczypospolitej był wielonarodowościowy charakter państwa, w którym Polacy i mniejszości narodowe

---

⁵ Szerzej: W. MYŚLEK. *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1987.

⁶ Por. A. GRAJEWSKI. *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chryścjanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*. Poznań 1999 s. 177-339.

⁷ Por. J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków 1986 s. 292.

⁸ Por. *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*. Red. L. Adamczuk, W. Zdaniec. Warszawa 1991 s. 104; R. BENDER. *Kościół katolicki w odrodzonej Polsce wobec problemów narodowych i społecznych*. W: *Życie polityczne w Polsce 1918-1939*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985 s. 309-311.

utożsamiały się niejednokrotnie z wyznaniem religijnym⁹. Przynależność narodowa pokrywała się najczęściej z deklarowanym i praktykowanym wyznaniem wiary. Wyznawcami katolicyzmu w obrządku łacińskim byli Polacy. Wyznawcy katolicyzmu obrządku greckokatolickiego i prawosławni najczęściej wywodzili się z narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej. Żydzi zaś byli wyłącznie wyznania mojżeszowego, ewangelicy pochodzili z niemieckiej mniejszości narodowej. Inne nieliczne grupy narodowościowe, np. Tatarzy, także podkreślali swoją odrębność wyznaniową. W grudniu 1923 r. tereny II Rzeczypospolitej zamieszkiwało 28,788 mln mieszkańców: katolików obrządku łacińskiego – 18,444 mln (63,68%), unitów – 3,136 mln (11,00%), prawosławnych – 3,288 mln (11,54%), ewangelików – 915 tys. (3,21%), izraelitów – 2,989 mln (10,49%) i innych – 16 tys. (0,08%)¹⁰.

Prawo do wolności sumienia i wyznania zawarte w art. 111 konstytucji marcowej z 1921 r. nie świadczyło o tym, aby wyznanie religijne obywateli było dla państwa sferą obojętną i nie wchodziło w zakres potencjalnych interesów państwa¹¹. Państwo poręczało wszystkim obywatelom „wolność sumienia i wyznania” oraz gwarantowało, że

[...] żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach przysługujących innym obywatelom.

Obywatel miał też prawo do

[...] wolnego wyznania zarówno publicznego, jak [i] prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku o ile nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu ani obyczajowości publicznej¹².

Art. 112 zawierał zapis dotyczący konsekwencji naruszenia wolności wyznania. W ustępie końcowym zapisano, iż nikt nie może być zmuszony do

[...] udziału lub w czynnościach lub obrzędach religijnych, o ile nie podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej¹³.

Kwestie kształcenia religijnego młodzieży poniżej lat 18 w placówkach oświatowych, określanych jako „zakład naukowy”, zawierał art. 120. Zapisano w nim, że nauka religii w szkołach jest obowiązkowa. Kierownictwo i nadzór nad nią należał do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem „[...] naczelnego prawa

⁹ Por. J. TOMASZEWSKI. *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce*. Warszawa 1985.

¹⁰ Cyt. za: J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 295; por. dane ze spisu w 1921 r. za: M.J. WICHMANOWSKI. *Mysł polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast 1913/14-1931*. Lublin 1917 s. 225.

¹¹ Por. *Konstytucja marcową* art. 111. Oprac. A. Burda. Lublin 1983 s. 92; S. PIEKARSKI. *Wyznania religijne w Polsce*. Warszawa 1927 s. 2.

¹² *Konstytucja marcową* art. 111.

¹³ *Tamże* art. 112 s. 92.

nadzoru dla państwowych władz szkolnych¹⁴. Nie wynika z tych zapisów, aby prawo do wolności nauczania religii wyróżniało szczególnie Kościół katolicki na tle innych wyznań.

Relacje państwo – Kościół katolicki i współżycie różnych wspólnot religijnych w Polsce międzywojennej w ramach istniejącego wówczas porządku prawnopolitycznego rzutowały na postawy hierarchii i duchowieństwa, a także dużej części wiernych. W konstytucji kwietniowej uporządkowano kwestie wielonarodowościowego charakteru państwa, zważywszy na fakt, że na ogół (choć nie zawsze) narodowość nadal utożsamiano z wyznaniem. Artykuły od 87 do 124 konstytucji kwietniowej odnosiły się do praw obywatelskich w znaczeniu ścisłym i dało się zauważyć, że „[...] wychodziły [one] poza normy prawne odnoszące się do tego przedmiotu”. Artykuły 113, 114, 115 i 116 zawierały ogólne sformułowania dotyczące urzędzenia stosunków różnych Kościołów, względnie wyznań, wobec państwa i wzajemnie do siebie. Jak zauważył Tadeusz Dwernicki, przepisy te powinny być objęte osobnym rozdziałem, gdyż

[...] prawo obywatelskie [...] w dziedzinie religijnej zamyka się w gwarantowanej wolności sumienia i wolności wyznania¹⁵.

Kościół i wyznania religijne na początku lat 20. XX w. znalazły się w orbicie krytyki partii politycznych, m.in. lewicowych i komunistycznych. Prawica, ruch nacjonalistyczny, narodowcy pragnęli nadać państwu charakter narodowo-katolicki. Hasła polonizacji i „katolicyzacji” wysuwały ugrupowania prawicowo-narodowe, np. Związek Ludowo-Narodowy czy częściowo Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, które prezentowały w swoim programie również treści antyżydowskie¹⁶. Hierarchia i duchowieństwo niższe oraz część katolików (zwłaszcza na ziemiach byłego zaboru pruskiego) aprobować takie stanowisko. Krytykowała postulaty lewicy z Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”, którzy domagali się rozdziału państwa od Kościoła i maksymalnego ograniczenia jego wpływów w państwie¹⁷.

Znaczenie dla względnie poprawnych relacji między państwem a Kościołem katolickim i pośrednio między wspólnotami religijnymi miała m.in. polityka wyznaniowa rządu, który często się zmieniał, oraz ustalenia konkordatu z 10 lutego 1925 r., ratyfikowanego przez sejm i senat 18 lutego 1925 r. Duchowni uzyskali stałe, miesięczne uposażenie ze skarbu państwa i gwarancję zabezpieczenia

¹⁴ Tamże art. 120 s. 94.

¹⁵ T. DWERNICKI. *Prawa i obowiązki obywatelskie*. W: *Nasza Konstytucja. Cykl odczytów urzędzonych staraniem dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12-25 maja 1921*. Kraków 1922 s. 149.

¹⁶ Por. E. MAJ. *Związek Ludowo-Narodowy 1919-1928*. Lublin 2000 s. 232-257; M.J. WICHMAŃSKI. *Mysł polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego* s. 237-238.

¹⁷ Por. J. JACHYMEK. *Mysł polityczna PSL „Wyzwolenie” 1918-1931*. Lublin 1983 s. 167-171.

majątku kościelnego. Konkordat ułatwił też hierarchii kościelnej wpływ na politykę państwa¹⁸. Nie wszystkie partie polityczne akceptowały postanowienia konkordatowe. Przykładowo Stronnictwo Chłopskie ostrej krytyce poddało artykuły: 1, 2, 4, 5, 10, 11, 13, 14, 19, 20, 22 i 24, które odczytano jako otwarcie duchowieństwu „[...] drogi do zupełnej niezależności od praw państwowych”¹⁹.

Z czasem państwo zaczęło występować w roli niemal „świeckiego ramienia” Kościoła katolickiego, zobowiązując się do udzielenia pomocy przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych. Kościół wyznania rzymskokatolickiego miał wówczas spore wpływy na życie społeczne, a art. 114 konstytucji marcowej potwierdził, że

[...] wyznanie rzymsko-katolickie będące religią przeważającej większości narodu zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równoprawnych wyznań²⁰.

W wielu instytucjach życia publicznego dało się zauważyć emblematy i symbole religijne, np. w instytucjach pasowych, sądach, placówkach medycznych, czy w treści składanej przez prezydenta wyznaniowej przysięgi, która podkreślała znaczenie religii. W państwie funkcjonowały też różne zakony, które można określić jako wspólnoty religijne²¹. Zważywszy na obowiązujące reguły zakonne, różnorodną działalność, np. obsługę duszpasterską własnych kościołów, ośrodków pielgrzymkowych, misji religijnych prowadzonych przez jezuitów czy redemptorystów, prowadziły one systematycznie nie tylko prace z zakresu życia religijnego, niektóre zakony żeńskie: ochronki, szpitale, krzewiły także oświatę. Bardziej widoczna była również działalność szkolno-wychowawcza męskich zakonów, np. salezjanów i pijarów. Zakony wydawały też książki, broszury i prasę religijną i przyczyniały się pośrednio do ograniczenia analfabetyzmu w Polsce. Spore zasługi mieli np. jezuita, franciszkanie, pallotyni, salezianie, michaelici, redemptoryści „z nowego typu zgromadzeń” i dominikanie „ze starego”²².

¹⁸ Por. S. PIEKARSKI. *Wyznania religijne w Polsce* s. 16-57.

¹⁹ E. PODGAJNA. *Stronnictwo Chłopskie (1926-1931). Studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin 2011 s. 121.

²⁰ *Konstytucja marcowa* art. 114 s. 93.

²¹ Zdefiniowanie pojęcia «wspólnota religijna» jest trudne i niejednoznaczne, zważywszy na zasadnicze niekiedy różnice w regułach, strukturze i charakterze działalności zakonów. W znaczeniu deskryptywnym wspólnota nawiązuje do idei braterstwa, służby Bożej, poświęcenia i pielęgnowania miłości bliźniego oraz ślubów opartych na posłuszeństwie, czystości, ubóstwie. Podległość wobec przełożonych to tradycyjna cecha w zakonach zarówno męskich, jak i żeńskich. Zob. K. GÓRSKI. *Zarys dziejów duchowości w Polsce*. Kraków 1986 s. 350-372; *Reguła zgromadzenia SS. Zmartwychwstania Pańskiego, zwana regułą ośmiu błogosławieństw*. Rzym 1967.

²² Por. J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 319-320.

Pomimo rozległej działalności prowadzonej przez Kościół rzymskokatolicki nie był on jednak oficjalnie powiązany z państwem. Nastroje panujące wśród warstwy rządzącej (przed i po 1926 r.) były zdaniem Normana Daviesa „zdecydowanie antyklerykalne”²³. Także episkopat nie darzył zaufaniem rządu, w którym, jak twierdzono, było kilku masonów niechętnych Kościołowi. Hierarchowie Kościoła sympatyzujący z endecją, m.in. arcybiskup krakowski Adam Sapieha, arcybiskup obrządku ormiańskiego Józef Teodorowicz, biskup kielecki Augustyn Łosiński i biskup łomżyński Stanisław Łukomski, atakowali marszałka Józefa Piłsudskiego. Episkopat nie zamierzał angażować się jednostronnie w obronę endecji i chadecji. Z kolei Piłsudski oczekiwał, że dostojnicy Kościoła obecni na spotkaniu w Nieświeżu 25-26 października 1926 r. zdecydują się na zmianę proendeckiego w większości stanowiska duchowieństwa katolickiego²⁴.

Hierarchowie Kościoła obrali początkowo postawę wyczekującą, ale bliska im była polityka Piłsudskiego, wzmocnienie władzy prezydenta i ograniczenia „przrostów parlamentaryzmu”. Na przełomie listopada i grudnia 1926 r. arcybiskup gnieźnieński August Hlond (wkrótce kardynał i prymas Polski) złożył oświadczenie lojalności Kościoła wobec władz państwowych²⁵. Reakcja władz państwowych II Rzeczypospolitej była natychmiastowa. 9 grudnia 1926 r. Kazimierz Bartel, jako minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego, wydał okólnik, który zawierał przepisy wykonawcze do konkordatu. Duchowieństwo uzyskało prawo nadzoru nauczania religii oraz kontrolę moralności nauczycieli tego przedmiotu. W okólniku pojawił się *passus* dotyczący uczestnictwa młodzieży szkolnej w praktykach religijnych, choć konkordat i konstytucja gwarantowały wolność sumienia i wyznania²⁶.

Okólnik niewątpliwie wzmocnił pozycję Kościoła rzymskokatolickiego. Dało się zatem zauważyć wzrost znaczenia Kościoła w życiu publicznym, edukacyjnym i społecznym w stosunku do pierwszych lat II Rzeczypospolitej. Do zamachu majowego Kościół posiadał umiarkowane wpływy. Zarówno Chrześcijańska Demokracja (chadecja), która w 1923 r. utworzyła na krótko rząd koalicyjny z Polskim Stronnictwem Ludowym „Piast”, nie ugruntowała swojej pozycji w państwie. Ten nurt polityczny nie wzmocnił też pozycji Kościoła rzymskokatolickiego.

Konstytucja marcowa była kompromisem różnych partii i ugrupowań politycznych, m.in. stronnictw prawicowo-centralnych i przedstawicieli mniejszości religijno-narodowych oraz lewicy. Dyskusyjna jest zatem teza upowszechniana w literaturze naukowej o uprzywilejowanej pozycji Kościoła rzymskokatolickiego w państwie. Organizacja Kościoła była wstrząsana różnymi konfliktami. Zarówno

²³ Por. N. DAVIES. *Boże igrzysko. Historia Polski*. T. 2: *Od roku 1795*. Kraków 1991 s. 526.

²⁴ Por. B. KRZYWOBŁOCKA. *Chadecja 1918-1937*. Warszawa 1974 s. 124.

²⁵ Por. A. AJNIENKIEL. *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926-1939*. Warszawa 1980 s. 51.

²⁶ Por. *tamże* s. 52.

w episkopacie, jak i na poziomie duchowieństwa parafialnego i zakonnego toczył się spór m.in. o uznanie godności prymasowskiej oraz prerogatyw *interrex*a. O pierwszeństwo w Kościele zabiegali kard. Edmund Dalbor, arcybiskup gnieźnieński, oraz kard. Aleksander Kakowski, arcybiskup warszawski. Dopiero częściowa interwencja Watykanu w 1926 r. pozbawiła prerogatyw jurysdykcyjnych obu kardynałów i sytuacja uległa normalizacji²⁷.

Kościół rzymskokatolicki ugruntował swoją pozycję w Polsce, gdy papież Pius XI dostosował do art. 9 konkordatu bullę *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1929 r., powołując nowe metropolie i diecezje oraz nadając nowy kształt już istniejącym. Do wybuchu II wojny światowej w Polsce funkcjonowało 5 metropolii, 21 archidiecezji i diecezji, nie licząc diecezji gdańskiej, podporządkowanej Stolicy Apostolskiej²⁸.

Jak już wspomniano, Kościół prowadził liczne instytucje społeczne. W latach 30. XX w. zakony posiadały spory majątek ruchomy i nieruchomy: 952 przedszkola, 256 szkół powszechnych, 94 gimnazja, 11 szkół zawodowych, 274 szpitale, kilkakrotnie zakładów opiekuńczych, burs, internatów, 3 szkoły wyższe z prawami szkół państwowych: Katolicki Uniwersytet Lubelski, Katolicki Instytut Wychowawczy oraz Katolickie Wyższe Seminarium Społeczne w Poznaniu²⁹. Był to zatem spory potencjał i istotne zaplecze materialne Kościoła, sprzyjające realizacji różnych celów w państwie i społeczeństwie.

Kościół i zakony, dysponując środkami finansowymi pozyskiwanymi własnym sumptem, wydawały w 1936 r. około 200 tytułów prasy katolickiej, a jej łączne nakłady stanowiły „[...] więcej niż 25% całości nakładów” czasopiśmiennictwa w Polsce. Niektóre tytuły, np. „Rycerz Niepokalanej”, wydawany przez franciszkanina o. Maksymiliana Kolbe w Niepokalanowie, osiągał nakłady do 800 tys. egz. Wersje dziecięca „Rycerza Niepokalanej” ok. 120 tys. egz., natomiast „Kalendarz Rycerza Niepokalanej” aż 1 mln egz. Również tygodnik „Przewodnik Katolicki” wydawany w Poznaniu na początku lat 20. XX w. osiągnął początkowo nakład kilku tysięcy egzemplarzy. Po dziesięciu latach nakład wahał się już między 220 a 250 tys. egz. Prasa katolicka prezentowała na ogół problematykę dewocyjną, bardziej widoczną w czasopismach i periodykach wydawanych przez poszczególne zakony³⁰. Kościół katolicki i zakony wydawały też książki i broszury o tematyce

²⁷ Por. W. MYŚLEK. *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939 (zarys historyczny)*. Warszawa 1966 s. 282; N. CIESZYŃSKI. *Roczniki katolickie na Rok Pański 1926*. Poznań 1926 s. 257-258.

²⁸ Por. J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBEK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 309.

²⁹ Cyt. za: J. TAZBIR, W. MYŚLEK. *Kościół w latach 1918-1939 i w okresie II wojny światowej*. W: *Mały słownik historii Polski*. Red. J. Czyżewski. Warszawa 1967⁴ s. 557.

³⁰ Jezuici w Krakowie wydawali różne czasopisma: „Posłaniec Serca Jezusowego” (140 tys. egz.) czy „Królowa Apostołów”, „Mały Apostoł”, „Rozgrzeszenie Wiary” i inne, których nakład wahał się od kilku do kilkunastu tysięcy egzemplarzy. Pozycja i rozmach wydawniczy jezuitów budził uznanie.

religijnej³¹, historyczno-publicystycznej³², biografie i żywoty, które miały znaczenie popularyzatorskie i pogładowe³³, przewodniki i podręczniki³⁴.

Zakres tematyczny prezentowanej tematyki wskazuje na rozmach i dalszą rozbudowę wydawnictw o tematyce religijnej lub pokrewnej w dwudziestoleciu międzywojennym. Rosnące potrzeby krzewienia wary chrześcijańskiej wśród wiernych oraz przychylność władz to najbardziej charakterystyczne cechy działalności Kościoła i zakonów w tym okresie. Możliwość szerszego oddziaływania i akceptacja przez władze prowadzenia działalności wydawniczej stwarzały możliwość rozbudzenia w społeczeństwie zainteresowania problematyką religijną. Pośrednio miało to wpływ na zwiększenie liczby powołań w seminariach duchownych i zakonach męskich.

Mniejsze osiągnięcia miały zakony żeńskie. W ruchu zgromadzeń żeńskich wyróżniały się grupy czynne, które zaspokajały różne problemy społeczne. Niejednokrotnie tam, gdzie instytucje społeczne, samorządowe czy państwowe nie umiały się wywiązać ze swoich zadań, zakony żeńskie wypełniały tę lukę. Siostry urszulanki szare skoncentrowały się na edukacji dzieci i młodzieży oraz działalności charytatywnej, gdyż potrzeby w tym zakresie były ogromne, m.in. z powodu kryzysu gospodarczego w latach 30. XX w. Władze samorządowe zezwalały na prowadzenie przez nie działalności oświatowo-społecznej. Siostry prowadziły ok. 40% istniejących w całym kraju przedszkoli (722 na 1859 w 1937 r.), setki internatów dla młodzieży w całej Polsce, kilkadziesiąt szkół różnych typów, np. 50 liceów i 12 seminariów nauczycielskich³⁵.

Inne tytuły wydawane przez jezuitów, np. „Tęcza” czy „Kultura” (ok. 15 tys. egz.), z powodzeniem konkurowały z czasopismami społeczno-kulturalnymi, np. „Wiadomościami Literackimi” czy „Prosto z mostu” i prezentowały nie tylko wysoki poziom merytoryczny, ale też doskonałą formę graficzną. Szerzej: J. ŁOJEK, J. MYŚLIŃSKI, W. WŁODYKA. *Dzieje prasy polskiej*. Warszawa 1988 s. 115.

³¹ Np. ks. J.P.T.J. *Rozmyślenia i rachunek sumienia. Na odnowienie miesięczne dla osób zakonnych*. Kraków 1935; *Synaxis czy Msza święta. Najwyższy obowiązek katolika*. Płock 1925; S.M. *Tercjariatwo czy trzeci zakon św. Franciszka*. Kraków 1929; *Gorzkie żale czyli rozważania Męki Pańskiej*. Oprac. J. Michalak. Płock 1931; *Cuda i łaski zdziałane za przyczyną Najświętszej Marii Panny Częstochowskiej*. Oprac. O.A. Łaziński. Częstochowa 1939.

³² Por. K. BISZTYGA. *Złoty jubileusz Piusa XI*. Kraków 1929; W. PONDEL. *Miłość – śmierć. Rozważania o moralności ewangelicznej*. Kraków 1931; P. TURBAK. *Front katolicki z katolickim światopoglądem*. Kraków 1936; *Polska zawsze wierna*. Kraków 1934; K.J. BERTHIER. *Matka według Serca Bożego czyli obowiązki matki chrześcijańskiej*. Górka Klasztorna 1928.

³³ Por. T.M. RAVINA. *Żywy Matki Boskiej*. Częstochowa 1937; *Błogosławiony Jan Bosko*. Oprac. J. Romanowski. Warszawa 1929; *Św. Paweł pierwszy pustelnik. Patriarcha zakonu oo. Paulinów*. Oprac. O. Kajetan. Leśna Podlaska 1930; *Siostra Maria od Najśw. Serca. Założycielka straży honorowej 1825-1903*. Kraków 1932; F.M. WILLAM. *Życie matki Jezusa*. Warszawa 1939.

³⁴ Por. *Przewodnik na drózkach Kalwarii Paclawskiej*. Warszawa 1927; *Mały podręcznik Arcybactwa Straży Honorowej Najśw. Serca Pana Jezusa*. Kraków 1937.

³⁵ Por. J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 321.

Dane wskazują, że urszulanki szare zdobyły się na duży wysiłek organizacyjny w innym obszarze. Zorganizowały i prowadziły ok. 250 szpitali i ok. 150 zakładów specjalnych w całej Polsce. Nie można pominąć działalności wydawniczej. Była ona mniejsza niż w przypadku zakonów męskich, ale warta odnotowania – urszulanki wydawały np. 10 pism dla dzieci i młodzieży³⁶.

Hierarchowie Kościoła i niższe duchowieństwo uczestniczyło także w życiu społeczno-politycznym kraju. W latach 20. XX w. ok. 30 księży i biskupów związanych z endecją było posłami i senatorami. W okresie poprzedzającym wybory do parlamentu niższe duchowieństwo popierało w listach pasterskich oraz kazaniach wygłaszanych podczas Mszy św. kandydatów Kościoła zabiegających o mandaty i ich programy polityczne. Skala tego zjawiska jest jednak trudna do ogarnięcia z powodu problemów źródłowych. Wprawdzie w 1923 r. biskupi na żądanie Watykanu złożyli mandaty poselskie, ale po przewrocie majowym w 1926 r. część z nich nadal uczestniczyła w rozgrywkach politycznych partii prawicowych i sympatyzowała z endecją i chadecją.

Zdarzało się, że między Kościołem katolickim (właściwie hierarchią kościelną) a obozem władzy dochodziło do konfliktów. W przededniu wyborów do sejmu i senatu w 1928 r. zamieszanie wywołał list pasterski biskupów do duchowieństwa niższego, wykorzystany przez rządzących do oskarżenia episkopatu o to, że stał się nieświadomym narzędziem endecji, z którą duchowieństwo sympatyzowało. W prasie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem pojawiło się kilka artykułów o wykorzystaniu Kościoła do bieżącej polityki, o zamianie „ambony w mównicę wiecowe”, o „zgiełku partyjnictwa” w świątyniach, o „szczuciu na rząd”³⁷.

Kościół katolicki oprotestował projekt nowego prawa małżeńskiego przygotowanego w końcu 1931 r. przez komisję kodyfikacyjną, w którym przewidziano m.in. prawo do rozwodów wzorowane na ustawodawstwie zachodnim (głównie francuskim). Episkopat niezwłocznie ogłosił list pasterski, w którym ostrzegł, że

[...] zamierzone prawo grozi Ojczyźnie śmiertelną zarazą duchową i ostateczną klęską³⁸.

Pod naciskiem biskupów rząd wycofał się z tego projektu i nigdy do niego nie wrócił.

Po uchwaleniu w marcu 1935 r. konstytucji kwietniowej pozycja Kościoła katolickiego i zakonów męskich nie uległa osłabieniu. Kościół nadal posiadał bardzo silne zaplecze społeczne, jakim była Akcja Katolicka, która już w 1938 r. liczyła ponad 600 tys. członków. O ile do 1932 r. rząd, stosując przepisy o stowarzyszeniach, ograniczył znacznie jej funkcjonowanie, o tyle od 1933 r. prowadziła ona już

³⁶ Por. *tamże* s. 321.

³⁷ Cyt. za: S. MARKIEWICZ, *Państwo i Kościół w Polsce*. Warszawa 1984 s. 17.

³⁸ *Tamże* s. 17.

nieskrępowaną działalność organizacyjno-statutową. O spoistości i determinacji organizacji świadczyła jej aktywność w terenie, dzięki wsparciu i zaangażowaniu kard. Augusta Hlonda, który nie szczędził wysiłku, aby rozbudować i wzmocnić Akcję Katolicką³⁹. Aktywność organizacji uwidoczniła się m.in. w organizowanych licznie zjazdach, wiecach, pielgrzymkach, które integrowały nie tylko wiernych. Społeczeństwo czuło się zagrożone radykalizacją niektórych grup społeczno-zawodowych o orientacji lewicowej i komunistycznej oraz niebezpieczeństwem faszyzacji.

W połowie lat 30. XX w. zaobserwowano wzrost aktywności Kościoła w życiu społecznym. Hierarchowie uczestniczyli w działalności katolickiego ruchu społecznego, który dostrzegał zagrożenie ze strony „bezbożnego bolszewizmu”, ateizmu, postaw amoralnych w społeczeństwie. Episkopat zdecydował się na zwołanie Synodu Planarnego w Częstochowie w 1936 r. (pierwszego od 300 lat), który określił kościelno-prawne postulaty polityki i działalności Kościoła na najbliższe lata. W kolejnym roku zwołano Międzynarodowy Kongres Chrystusa Króla w Poznaniu pod hasłami walki z „bolszewizmem”, bezbożnym ateizmem. Walka z Kościołem i religią była akceptowana przez środowiska skrajnie lewicowe, częściowo socjalistyczne i różne grupy artystyczne (lewicowych pisarzy, literatów, dziennikarzy, malarzy, muzyków).

Wzrost aktywności Kościoła był naturalną reakcją skierowaną przeciwko postępowej inteligencji, która w maju 1936 r. we Lwowie, podczas zjazdu działaczy kultury i nauki, potępiła „faszyzację życia kulturalnego” w Polsce i wyraziła aprobatę dla koncepcji Frontu Ludowego. Zdaniem Kościoła (ale też rządu) wzrost postaw lewicowych pewnej części społeczeństwa mógł realnie zburzyć spójność społeczny. Dlatego do walki z bolszewickim zagrożeniem i komunizmem włączyły się także struktury państwa, które dostrzegały wówczas realne zagrożenie bezpieczeństwa wewnętrznego.

Walka z bolszewizmem, lewicą skrajnie socjalistyczną, była w końcu lat 30. XX w. wspólnym elementem walki państwa i Kościoła katolickiego. Kościół wspierał lub akceptował niektóre plany i działania państwa, m.in. w zakresie ograniczenia praw bezwyznaniowców, ograniczenia praw mniejszości wyznaniowych, szczególnie różnych sekt działających wówczas w Polsce. Wspierał też, z różnym skutkiem, politykę państwa wobec Cerkwi prawosławnej – w 1931 r. na terytorium II Rzeczypospolitej, głównie na obszarach wschodnich państwa, zamieszkiwało 3 762 500 wyznawców⁴⁰.

³⁹ Szerzej: *August Hlond kardynał. Na straży sumienia narodu*. Nowy Jork 1951.

⁴⁰ Dla porównania w 1931 r. wyznaniowa struktura Polski mimo przewagi wiernych wyznania rzymsko-katolickiego nie była jednolita. Rzymskich katolików było 20 670 100, grackich katolików – 3 336 200, wyznania mojżeszowego – 3 113 900, ewangelików – 835 200 i innych 73 700. Cyt. za: *Mały słownik historii Polski* s. 559.

Konstytucja kwietniowa z 1935 r. zmieniła dotychczasowy system polityczny Polski, a wszystkie organy władzy: sejm, senat, rząd, sądy, wojsko zostały poddane kontroli państwa i podporządkowane prezydentowi⁴¹. Został on wyposażony w rozległe uprawnienia i nie ponosił z tytułu swego urzędowania żadnej odpowiedzialności prawnej i politycznej. Zasadnicze zmiany odnotowano w tej części ustawy zasadniczej, która dotyczyła praw i obowiązków obywateli. Zamiast odrębnych artykułów (tak jak w konstytucji marcowej) zasady te ujęto ogólnikowo i pobieżnie. W kwestii wolności religijnych w art. 5 wspomniano lakonicznie o roli państwa, które miało zapewniać

[...] obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolności sumienia, słowa i zrzeszeń⁴².

Z tak ogólnikowego zapisu wynikało, że swobody jednostki podporządkowano kształtującej i kontrolującej roli państwa. W tym kontekście polityka państwa osłabiła też pozycję Kościoła. Wzrost centralizacji władzy spowodował, że Kościół katolicki, jako instytucja i związek wyznaniowy, był pośrednio uzależniony od organów władzy wykonawczej różnych szczebli, co zasadniczo rzutowało na praktykę życia religijnego. Zniknęły artykuły (ujęte w konstytucji marcowej) o równości wszystkich obywateli wobec prawa, które zastąpiono sformułowaniem, iż uprawnienia obywatelskie będą mierzone „[...] wartością wysiłku i zasług obywateli na rzecz dobra powszechnego”⁴³. Ogólnikowy i nie do końca zrozumiały zapis spowodował, że gwarancje swobód religijnych Kościoła rzymskokatolickiego i innych wyznań religijnych mogły być subiektywnie analizowane i oceniane przez aparat władzy. Budziło to niepokój episkopatu i obawę, że państwo nie będzie przestrzegało prawa wyznaniowego w Polsce.

Andrzej Ajnienkiel zauważył, że ogólnikowość zapisu niektórych praw obywatelskich w konstytucji kwietniowej oraz wzrost uprawnień prezydenta i podległych mu organów władzy wykonawczej spowodował, że wolnościom religijnym nadano w ustawie zasadniczej inny charakter, w ściśle określonych granicach, które wyznaczało tzw. dobro powszechne⁴⁴. Kościół katolicki pragnął kontynuować współpracę z aparatem władzy na różnych szczeblach (tak jak w latach 20. XX w.) i działać dla dobra własnego i ojczyzny, ale nie zamierzał angażować się w doraźne polityczne akcje inicjowane przez władzę. Kierunek współpracy z państwem określił wcześniej prymas Hlond, który pod koniec 1926 r. zdeklarował lojalność episkopatu wobec państwa i rządu. Prymas oczekiwał, że władze państwowe (rząd) otoczą opieką Kościół katolicki i w wydawanych zarządzeniach unikać będą

⁴¹ Por. *Konstytucja kwietniowa* art. 12. W: B. LESIŃSKI, J. WAŁACHOWICZ. *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*. Warszawa – Poznań 1992 s. 214.

⁴² *Tamże* art. 5 s. 213.

⁴³ *Tamże* art. 7.1 s. 213.

⁴⁴ Por. A. AJNIENKIEL. *Polska po przewrocie majowym* s. 447.

wszystkiego, „[...] co by katolików mogło niepokoić i nieprzychylnie dla rządu usposabiać”⁴⁵.

Prymas Hlond cieszył się autorytetem wśród biskupów, niższego duchowieństwa oraz społeczeństwa. Umiejętności koncyliacyjne, skuteczne niekiedy indywidualne interwencje (lub z innymi hierarchami Kościoła) w sprawach ogólnych i szczegółowych, współpraca z organizacjami rządowymi, niektórymi partiami i ruchami społecznymi przyniosły mu popularność i szacunek nie tylko wśród katolików.

Kościół kierowany przez prymasa Hlonda stał się w ostatnich latach II Rzeczypospolitej czynnikiem niezależnym, zdolnym do łączenia narodu w podzielonym politycznie społeczeństwie. Po klęsce wrześniowej w 1939 r. i utracie państwowości był czynnikiem integrującym, „twierdzą”, wokół której gromadziły się rzesze wiernych represjonowanych i eksterminowanych przez niemieckiego i sowieckiego okupanta.

2. PAŃSTWO I KOŚCIÓŁ W POLSCE LUDOWEJ: PRZEJAWY KOEGZYSTENCJI I REPRESJI

W latach 1939-1945 Kościół katolicki poniósł poważne straty osobowe i materialne. Na ziemiach przyłączonych do III Rzeszy w obozach koncentracyjnych i więzieniach zginęło kilku biskupów, ok. 3 tys. księży, zakonników i zakonnice. Szacuje się, że w latach 1939-1945 spośród ok. 10 tys. księży diecezjalnych w obu strefach okupacyjnych śmierć poniosło ponad 18% księży, a co piąty duchowny zginął w wyniku egzekucji, m.in. w więzieniach i obozach koncentracyjnych⁴⁶. Zlikwidowano katolickie organizacje i instytucje⁴⁷.

⁴⁵ Cyt. za: J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 338.

⁴⁶ J.R. SIELEZIN. *Kaci i ich ofiary. Rytuały życia obozowego w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej*. W: *Sztuka przetrwania. Życie codzienne w ekstremalnych warunkach obozowych w XX-XXI wieku*. Red. Z. Chyra-Rolicz, M. Faldowska. Siedlce 2019 s. 137-159.

⁴⁷ Np. władze hitlerowskie na obszarze tzw. Kraju Warty zlikwidowały niemal całkowicie sieć parafialną. O ile jeszcze jesienią 1939 r. istniało ponad 1 tys. parafii w diecezji m.in. poznańskiej, gnieźnieńskiej, wrocławskiej, łódzkiej i częstochowskiej, to w okresie późniejszym funkcjonowało zaledwie 60 kościołów, i to z wielkimi ograniczeniami. Z kolei w GG zginęło ok. 500 księży diecezjalnych i zakonnych. Odebrano ok. 50 kościołów, które przekazano stowarzyszeniom niemieckim lub Kościołowi prawosławnemu. Podobna sytuacja była na ziemiach wschodnich byłej II Rzeczypospolitej przyłączonych do ZSRR. Sowiecki okupant usunął biskupów z zajmowanych stanowisk. W archidiecezji lwowskiej zlikwidowano wszystkie klasztory męskiej i żeńskiej i wypędzono z nich zakonnice i zakonników. Aby przyspieszyć dechrystianizację, rozwiązano na obszarach przyłączonych do ZSRR wszystkie organizacje kościelne, upaństwowiono ochronki, przedszkola, domy opieki społecznej i szpitale zakonne zarządzane i prowadzone przez Kościół. Ze szkół usunięto nauczanie religii, a z czasem zabroniono także udzielania sakramentów chorym w szpitalach. Kościoły zamieniono na spichlerze i magazyny. Usunięto symbole religijne z przestrzeni publicznej. Za: *Kościół katolicki*

Kościół poniósł także poważne straty na wschodnich obszarach dawnej Rzeczypospolitej przyłączonych do ZSRR. Prześladowania i represje obejmowały kilka faz. Były one częściowo zależne od sytuacji na froncie wschodnim, od polityki władz sowieckich oraz terroru zbrojnych oddziałów OUN i UPA⁴⁸.

Po zakończeniu II wojny światowej Kościół katolicki znalazł się w trudnym położeniu. Już 12 września 1945 r. władze komunistyczne wypowiedziały konkordat z 1925 r. Decyzja ta pozbawiła *de facto* Kościół osobowości prawnej⁴⁹. Umożliwiła także rządowi swobodę działania w dowolnym „dekretowaniu sytuacji prawnej Kościoła” w Polsce⁵⁰. We wrześniu 1945 r. wprowadzono w Polsce nowe prawo małżeńskie oraz rozwody. W 1946 r. Kościół został zmuszony do rezygnacji z prawa rejestracji małżeństw.

Odrzucenie konkordatu przyniosło groźne dla Kościoła skutki. Stan „prawnego zawieszenia” umożliwił władzy m.in. ingerowanie w jego wewnętrzne sprawy. W 1950 r. Kościół został zmuszony do rezygnacji z prawa do posiadania majątków ziemskich, a w 1952 r. państwo uzyskało prawną możliwość zgłaszania zastrzeżeń dotyczących nominacji kandydatów na stanowiska w hierarchii kościelnej⁵¹.

Groźniejsze w skutkach okazały się procesy laicyzacji i ateizacji społeczeństwa, które zapoczątkowały walkę z Kościołem na różnych płaszczyznach. Sprzyjały też różnicowaniu duchowieństwa i podziałom w Kościele. Władze skłoniły część duchowieństwa, aby zgłaszało akces do Komisji Księżych działającej przy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, popierającym politykę rządu. Prorządowym księżom udzielano różnych form pomocy materialno-socjalnej, np. umarzono podatki, przyznawano kredyty na korzystnych warunkach na budowę świątyń lub innych miejsc kultu. Pozyskano także świeckich katolików zrzeszonych np. w Stowarzyszeniu PAX, którzy popierali politykę państwa wobec Kościoła katolickiego⁵².

---

w Polsce 1918-1990 s. 112; J. ŻARYN, M. ŻARYN. *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa 1995 s. 280-282; *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*. Metropolie Wileńska i Lwowska. Red. Z. Zieliński. Katowice 1992; Z. FIJAŁKOWSKI. *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1993.

⁴⁸ W okresie okupacji sowieckiej aresztowano 40 księży zakonnych i diecezjalnych, z których 23 zamordowano. Zamknięto ok. 4000 kościołów, na ogół katolickich. Represje dotknęły także Kościoła prawosławnego i gracko-katolickiego. Por. J.R. SIELEZIN. *Ks. Prałat Antoni Kamiński (1914-1986). Człowiek – duchowny – patriota*. Jelenia Góra 2011 s. 49-49; J. KŁOCZOWSKI, L. MÜLLEROWA, J. SKARBK. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce* s. 355.

⁴⁹ Por. *Uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 IX 1945 r. w sprawie konkordatu*. „Prawo i Państwo” 1947 nr 12.

⁵⁰ Por. B. CYWIŃSKI. *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*. T. 2: ... i was prześladować będą. Lublin 1990 s. 34; M. ŁATYŃSKI. *Nie paść na kolana. Szkice z opozycji lat czterdziestych*. Londyn 1985 s. 374.

⁵¹ Por. N. DAVIES. *Boże igrzysko* s. 755.

⁵² Por. Z. ZIELIŃSKI. *Komu służył PAX? W: Komu służył PAX. Materiały z sympozjum od PAX-u do Civitas Christiana 30-31 stycznia 2008 r.* Red. S. Bober. Warszawa 2008 s. 51-92.

Pod koniec lat 40. XX w. spośród duchowieństwa wyłoniła się stosunkowo liczna grupa księży (ok. 1,5 tys. duchownych) akceptujących i jawnie popierających tzw. socjalistyczne przemiany społeczne, która podjęła z władzami współpracę w ramach tzw. Frontu Jedności Narodu, po 1956 r. przekształconego we Front Narodowy⁵³.

Duchowni, którzy wspierali politykę episkopatu i decyzje prymasa Stefana Wyszyńskiego w sprawach kościelnych, byli inwigilowani przez Urząd Bezpieczeństwa. W styczniu 1949 r. w całej Polsce aresztowano około kilkuset księży, których oskarżono o antypaństwową działalność polityczną. Jednocześnie sekretarze KW PZPR w całej Polsce otrzymali specjalną instrukcję, jak izolować „[...] wśród mas reakcyjną część kleru”⁵⁴. Pod koniec marca 1949 r. podczas narady w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) polecono „[...] wyizolować reakcyjną część kleru od mas [...] wszystkie wystąpienia kleru unieszkodliwić”⁵⁵.

Aktywność operacyjna MBP w kolejnych miesiącach nie malała; wręcz przeciwnie – stawała się silniejsza. 28 lipca 1949 r. MBP skierowało do terenowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego pismo, w którym zwrócono uwagę na „[...] konieczność szybkiej i reakcyjnej przebudowy całości kształtu naszej – pisano – agencuralności i operacyjnej pracy w środowisku kleru” oraz pozyskania „zastępu agentów”, będących w opozycji wobec władz duchownych. Po wydaniu w 1949 r. dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania zobligowano „księży patriotów” do stawiania się przed starostami⁵⁶. Różnicowanie duchowieństwa i wymuszanie na duchownych uległości wobec władz budziło niepokój prymasa i części hierarchów.

O ile w latach 20. XX w. Kościół bez przeszkód w dużych nakładach wydawał prasę katolicką, książki i broszury o tematyce nie tylko religijnej, o tyle w latach 1949-1952 ewidentnie nasiliła się działalność cenzury państwowej wobec prasy katolickiej. Działalność wydawnicza stała się trudna. Teksty prasowe były przetrzymywane przez cenzurę państwową nawet przez kilka miesięcy, a w artykułach dokonywano drastycznych skreśleń⁵⁷. Niektóre czasopisma katolickie już w 1949 r. zawiesiły działalność wydawniczą, m.in. z powodu braku artykułów do bieżących

---

⁵³ Por. J. STEFANIAK. *Postawy duchowieństwa w ocenie władz państwowych w latach apogeum stalinizmu (1948-1950)*. W: *Społeczeństwo – państwo – Kościół (1945-2000)*. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin – 15 VI 2000. Red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj. Szczecin 2001 s. 17-20; J. STEFANIAK. *Postawy duchowieństwa katolickiego wobec systemu komunistycznego w Polsce w latach 1944-1956*. Lublin 2017.

⁵⁴ Por. AAN. KC PZPR. Sekretariat. *Instrukcja do pierwszych sekretarzy KW PZPR* sygn. 237/V-4.

⁵⁵ J. STEFANIAK. *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945-1953*. Lublin 1998 s. 100.

⁵⁶ Por. A. PACZKOWSKI. *Izolacja prymasa Wyszyńskiego*. „Zeszyty Historyczne” 1991 nr 97 s. 210-211.

⁵⁷ Por. *Główny Urząd Kontroli Prasy (1945-1949)*. Oprac. D. Nałęcz. Warszawa 1994.

numerów. Inne zrobiły to w kolejnych latach⁵⁸. Ważną rolę w walce z Kościołem katolickim odegrała prasa partyjno-rządowa, która upowszechniała treści laickie i indoktrynowała społeczeństwo.

Obszarem szczególnych zmagania między państwem a Kościołem katolickim była oświata. W latach 1951-1952 aparat partyjno-rządowy zmierzał do ograniczenia nauczania religii w szkołach, w których integralnym uzupełnieniem były rekolekcje wielkopostne organizowane w szkołach podstawowych i średnich po uzgodnieniu z Wydziałami Oświaty. W roku szkolnym 1955/1956 katechezę prowadzono w Polsce zaledwie w 36% placówek szkolnych⁵⁹.

3. POLITYKA WŁADZ PRL WOBEC KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W LATACH 1956-1989

Latem 1956 r. Kościół przeszedł do ofensywy religijnej, którą poprzedził dziesięcioletni program odnowy religijnej wiernych, związany ze zbliżającym się milenium chrztu Polski i odnowieniem 26 sierpnia 1956 r. Ślubów Narodu na Jasnej Górze. Na „fali odwilży” popaździernikowej zaczęły powstawać organizacje katolickie, np. „Wędrujący Różaniec”, „Krucjata Kobiet”, „Oaza Dzieci Bożych”, „Krucjata Wstrzemięźliwości”, stawiające sobie za cel pogłębienie wiary⁶⁰.

Aparat partyjno-rządowy uważał, że oświata jest niewralgicznym obszarem związanym z polityką ideologiczną państwa. Proces jej laicyzacji został uwieńczony w 1961 r. ustawą stwierdzającą całkowitą świeckość Kościoła. W początkach 1963 r. religia nauczana była w ok. 15 tys. parafialnych punktów katechezy, zarejestrowanych i nadzorowanych przez samorządowe władze oświatowe, współdziałające z Urzędami ds. Wyznań.

Kolejnym obszarem konfliktów były kwestie finansowe. 10 sierpnia 1959 r. Ministerstwo Finansów wydało poufne pismo, w którym polecono, aby w razie zaległości podatkowych zajmować konta bankowe i gotówkę. Przy większych zaległościach należało zabezpieczyć majątek ruchomy: samochody, pianina, telewizory będące w posiadaniu parafii⁶¹.

Napięcia i jawne przejawy konfrontacji między państwem a Kościołem katolickim odnotowano podczas obchodów milenium chrztu Polski. Do eskalacji

---

⁵⁸ Np. „Kronika Diecezji Przemyskiej”, „Wiadomości Diecezji Podlaskiej”, częstochowska „Niedziela”, „Wiadomości Gnieźnieńskie”. Inne czasopisma kościelne ukazywały się z przerwami, a upaństwowienie katolickich drukarni i księgarni znacznie utrudniło druk. Por. J. STEFANIAK. *Polityka władz państwowych PRL* s. 102-103.

⁵⁹ Por. A. PIEKARSKI. *Kościół i szkoła w Polsce*. „Zeszyty Dokumentacji Politycznej” 1985 nr 44 s. 15.

⁶⁰ Por. A. DUDEK. *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*. Kraków 1995 s. 54; K. BRODZKI, J. WOJNA. *Oazy Ruchu Światło-Życie*. Warszawa 1988 s. 70.

⁶¹ Por. A. DUDEK. *Państwo i Kościół w Polsce* s. 144.

antykościelnej nagonki państwa przyczyniło się też *Orędzie polskich biskupów do ich niemieckich braci*, wystosowane 18 listopada 1965 r.⁶² W orędziu tym polscy biskupi prosili o przebaczenie, ale oczekiwali także, iż naród niemiecki i Kościół w RFN złożą podobną w treści deklarację ekspiacyjną. List otwarty polskich biskupów do biskupów niemieckich został potraktowany przez aparat partyjno-rządowy jako wyzwanie rzucone PZPR, która uważała się za monopolistę w sprawach polityki wyznaniowej. Partia uznała, że list polskiego episkopatu ma wymiar konfrontacyjny. Strona partyjna pominęła milczeniem fakt, że orędzie zawierało długą listę krzywd, jakich Polacy doświadczyli z rąk niemieckich, ale też wspomniano o cierpieniach Niemców. W propagandzie partyjnej pominięty został element pojednania, a wyeksponowano „bezprawne działanie” episkopatu, któremu przypisano „demonstrację proniemiecką” i „samozwańczą” akcję polityczną⁶³.

Trwające wówczas obchody milenijne nieco wyciszyły konfrontacyjny charakter trudnych relacji państwo – Kościół katolicki. Okres „cichej wojny” trwał jednak nadal i dopiero podpisanie traktatu polsko-niemieckiego w 1970 r. oraz wydanie bulli papieskiej *Episcoporum Poloniae* 28 czerwca 1972 r., która ostatecznie usankcjonowała podział Ziem Zachodnich na diecezje, złagodziło 10-letnie napięcia. Można zgodzić się z tezą Normana Daviesa, że dzięki prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu, któremu przysługiwała władza legata papieskiego, została przeprowadzona w Polsce centralizacja własnej jurysdykcji nad katolickimi organizacjami zakonnymi oraz kongregacją unicką⁶⁴.

Kościół katolicki w dekadzie Edwarda Gierka rozwijał się, pomimo restrykcji administracyjnych i represji ze strony organów bezpieczeństwa PRL. Różnorodne przeszkody wciąż jednak utrudniały jego działalność. W 1972 r. Kościół miał 2 kardynałów, 75 biskupów, 45 seminariów, 13 292 kościoły (świątynie), 19 262 księży, 35 341 sióstr i braci zakonnych i nieco ponad 20 mln. regularnie praktykujących wiernych⁶⁵.

Kościół katolicki (inne Kościoły w mniejszym stopniu) ze strony władz państwowych i samorządowych doświadczał trudności dotyczących oświaty, cenzury w publikacjach religijnych, uzyskania zgody na przeprowadzenie procesji religijnych, a także budowy nowych świątyń. Jeśli nawet aparat partyjno-rządowy

---

⁶² Por. *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich*. Warszawa 1966; por. także *Materiały i odpowiedzi na pytania w sprawie aktualnych stosunków między państwem a Kościołem*. Warszawa 1966.

⁶³ Por. A. ALBERT [W. ROSZKOWSKI]. *Najnowsza historia Polski 1914-1993*. T. 2: 1945-1993. Warszawa 1995 s. 502-503, J.R. SIELEZIN. *Prasa wrocławska w walce z Kościołem katolickim w okresie Milenium Chrztu Polski (1965-1966)*. W: *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945-1978*. Red. S. Dąbrowski, B. Rogowska. Wrocław 2001 s. 184-212.

⁶⁴ Por. N. DAVIES. *Boże igrzysko* s. 756.

⁶⁵ Por. *tamże* s. 756. Inne dane z 1971 r., dotyczące tylko księży diecezjalnych, znajdziemy w roczniku statystycznym. Autorzy podają, że w 1971 r. było w PRL 14 122 księży diecezjalnych. Por. *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990* s. 133 (tab. 7).

decydował się na koncyliacyjne gesty (np. w 1971 r. przyznano Kościołowi katolickiemu prawo własności na Ziemiach Odzyskanych), to ówczesne „środki masowego przekazu” pisały o tym, ale pomijały tematy większej wagi, czyniąc przekaz tendencyjnym. Patronat państwa nad Polskim Kościołem Narodowym czy Stowarzyszeniem PAX był postrzegany przez episkopat jako afront i działalnie o charakterze prowokacyjnym.

Rola i pozycja Kościoła katolickiego wzrosła w 1978 r., po wyborze kard. Karola Wojtyły na papieża oraz pośrednio po powstaniu opozycji politycznej, a latem 1980 r. ruchu społeczno-politycznego NSZZ „Solidarność”⁶⁶. Kościół, a zwłaszcza poszczególni kapłani, wspierał działalność niezależnego związku zawodowego, a w stanie wojennym udostępniał parafie i plebanie działaczom opozycji demokratycznej szukającym schronienia. Organy państwa były zaniepokojone skalą charytatywnej działalności Kościoła, gdy pomoc internowanym działaczom i ich rodzinom „przybrała ramy organizacyjne”⁶⁷.

W początku lat 80. XX w. stosunki między państwem i Kościołem opierały się na tzw. wzajemnym dialogu. Funkcjonował wówczas termin «ugoda społeczna» między Kościołem a państwem. Nasilił się atak na Kościół ze strony niższych instancji PZPR, np. Komitet Wojewódzki w Warszawie nazywał Kościół „substytutem «Solidarności»”. Opinia ta nie odbiegała zasadniczo od „prawdy faktu”, skoro w kościołach duchowni krytycznie oceniali politykę władz stanu wojennego wobec społeczeństwa. Krytyki tej nie był w stanie uciszyć nawet episkopat, który zabiegał o uzyskanie zgody na wznowienie wydawania „Tygodnika Powszechnego”.

W latach 80. XX w. Kościół udzielił jawnego i poufnego wsparcia opozycji politycznej i systematycznie upominał się o złagodzenie represyjnej polityki wobec więzionych i internowanych. Przedstawiciele episkopatu Polski, m.in. bp. Bronisław Dąbrowski i ks. Alojzy Orszulik (ale też inni duchowni), spotykali się z reprezentantami władzy. W ostatnich latach PRL rozmowy te przybrały charakter nieformalnych negocjacji społecznych⁶⁸. Odegrały one ważną rolę koncyliacyjną i otworzyły ostatecznie drogę do Okrągłego Stołu, w których przedstawiciele Kościoła katolickiego (ks. Bronisław Dembowski, ks. Alojzy Orszulik) oraz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (bp. Janusz Narzyński) uczestniczyli jako

---

⁶⁶ Por. J.R. SIELEZIN. *Akcenty religijne w programie i działalności NSZZ „Solidarność” (1980-1981)*. W: *Religia jako źródło inspiracji w polskiej myśli politycznej XIX-XXI wieku*. Red. T. Sikorski, A. Wątor. Szczecin 2007 s. 369-397; TENŻE. *Płaszczyzna konfrontacji politycznej między „Solidarnością” a władzą w latach 1980-1981*. Wrocław 2005 s. 144, 147, 232, 296, 311; TENŻE. *Koncepcje i spory programowe o opozycji politycznej w latach 1976-1982*. Wrocław 2012.

⁶⁷ Por. T. KRAWCZAK. *Władze PRL wobec Kościoła rzymsko-katolickiego w stanie wojennym*. W: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*. Red. W.J. Wysocki. Warszawa 2004 s. 89-91; A. MI-CIEWSKI. *Kościół wobec „Solidarności” i stanu wojennego*. Paris 1987 s. 78, 98; W. RODOWICZ. *Komitet na Piwnej*. Warszawa 1994.

⁶⁸ Zob. np. A. ORSZULIK. *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981-1989*. Warszawa – Ząbki 2006.

obserwatorzy. Choć formalnie wystąpili w roli obserwatorów, to jednak sprzyjali stronie opozycyjno-solidarnościowej i podczas rozmów (6 lutego-5 kwietnia 1989 r.) wysuwali konkretne postulaty zmian ustrojowych. O znaczeniu roli Kościoła świadczy fakt, że jego przedstawiciele prowadzili z opozycją konsultacje oraz przestrzegali zarówno władzę, jak i opozycję przed zerwaniem rozmów⁶⁹.

PODSUMOWANIE

W ostatnich miesiącach PRL rola i znaczenie Kościoła katolickiego wzrosły. Władze nie ignorowały opinii prezentowanej przez Kościół, a opozycja utrzymywała kontakt z przedstawicielami strony kościelnej. Zasadna jest zatem teza Andrzeja Paczkowskiego, że u schyłku PRL

Kościół zasiadł w wygodnym fotelu, starannie, lecz bez wielkiej uwagi, szafując swoimi łaskami [...] nie stając się instytucją polityczną przez władzę postrzegany był jako przeciwnik polityczny, a przez wielką część społeczeństwa jako wspólnota broniąca przed zniewoleniem⁷⁰.

Może nie był równorzędnym podmiotem „gry politycznej” rozgrywanej w trójkącie Kościół – opozycja polityczna – władza, ale jego rola była wyraźna i skuteczna na różnych poziomach.

Porównując działalność Kościoła w latach 20. XX w. i w okresie PRL, uważamy pewną prawidłowość. W II Rzeczypospolitej Kościół katolicki był dla ówczesnego obozu władzy ważną stroną, swoistym *modus vivendi*, zespalającym strukturę państwa, w którym przewagę mieli wierni obrządku łacińskiego (63,68% w 1923 r.). Kościół akceptował system polityczny II Rzeczypospolitej, a w razie konieczności wspierał jego politykę np. na Kresach Wschodnich.

W Polsce Ludowej władze partyjno-rządowe postrzegały Kościół katolicki jako wroga i niemal przez ponad cztery dziesięciolecia niszczyły jego strukturę, dezawuowały wizerunek, ograniczały działalność duszpasterską, oświatową, represjonowały księży i członków zakonów męskich i żeńskich oraz próbowały zastraszyć wiernych i duchownych, stosując różne metody sprzyjające deprecjacji.

Dopiero w ostatnich latach PRL Kościół wyzwolił się z częściowego syndromu „oblężonej twierdzy” i wykorzystując kryzys gospodarczy oraz uwarunkowania międzynarodowe, stał się niemal partnerem podczas rozmów Okrągłego Stołu. Dla podzielonej i zróżnicowanej opozycji politycznej był niekiedy sojusznikiem,

---

⁶⁹ Por. K. TREMBICKA. *Okrągły Stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*. Lublin 2003 s. 137.

⁷⁰ Cyt. za: A. PACZKOWSKI. *Opozycja polityczna w Polsce 1944-1989*. „Magazyn Historyczny – Mówią Wieki” nr 7 s. 9.

choć nigdy nie angażował się w działalność *stricte* polityczną, mając wsparcie papieża Jana Pawła II.

BIBLIOGRAFIA

- AJNIENKIEL A.: *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926-1939*. Warszawa 1980.
- ALBERT A. [ROSZKOWSKI W.]: *Najnowsza historia Polski 1914-1993*. T. 2: 1945-1993. Warszawa 1995.
- August Hlond kardynał. Na straży sumienia narodu*. Nowy Jork 1951.
- BENDER R.: *Kościół katolicki w odrodzonej Polsce wobec problemów narodowych i społecznych*. W: *Życie polityczne w Polsce 1918-1939*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985.
- BERTHIER K.J.: *Matka według Serca Bożego czyli obowiązki matki chrześcijańskiej*. Górka Klasztorna 1928.
- BISZTYGA K.: *Złoty jubileusz Piusa XI*. Kraków 1929.
- Błogosławiony Jan Bosko*. Oprac. J. Romanowski. Warszawa 1929.
- BRODZKI K, WOJNA J.: *Oazy Ruchu Światło-Życie*. Warszawa 1988.
- CHMAJ M., ŻMIGRODZKI M.: *Wprowadzenie do teorii polityki*. Lublin 1995.
- CIESZYŃSKI N.: *Roczniki katolickie na Rok Pański 1926*. Poznań 1926.
- Cuda i łaski zdziałane za przyczyną Najświętszej Marii Panny Częstochowskiej*. Oprac. O.A. Łaziński. Częstochowa 1939.
- CYWIŃSKI B.: *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*. T. 2: *...i was prześladować będą*. Lublin 1990.
- DAVIES N.: *Boże igrzysko. Historia Polski*. T.2: *Od roku 1795*. Kraków 1991.
- DUDEK A.: *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*. Kraków 1995.
- DWERNICKI T.: *Prawa i obowiązki obywatelskie*. W: *Nasza Konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12-25 maja 1921*. Kraków 1922.
- FIJAŁKOWSKI Z.: *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1993.
- FINLEY M. J.: *Polityka w świecie starożytnym*. Kraków 2000.
- GIEORGICA J.P.: *Teoretyczno-metodologiczne określenia polityki*. W: *Wprowadzenie do nauki o polityce*. T.1. Red. J.P. Georgica. Warszawa 1982.
- Główny Urząd Kontroli Prasy (1945-1949)*. Oprac. D. Nałęcz. Warszawa 1994.
- Gorzkie żale czyli rozważania Męki Pańskiej*. Oprac. J. Michalak. Płock 1931.
- GÓRSKI K.: *Zarys dziejów duchowości w Polsce*. Kraków 1986.
- GRAJEWSKI A.: *Kompleks Judasze. Kościół zraniony. Chrześcijanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*. Poznań 1999.
- HEYWOOD A.: *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postacie*. Warszawa 2008.
- J.P.T.J.: *Rozmyślania i rachunek sumienia. Na odnowienie miesięczne dla osób zakonnych*. Kraków 1935.

- JABŁOŃSKI A.W.: *Polityka. Interpretacje definicyjne*. W: *Kategorie analizy politologicznej*. Red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak. Warszawa 1991.
- JACHYMEK J.: *Mysł polityczna PSL „Wyzwolenie” 1918-1931*. Lublin 1983.
- KŁOCZOWSKI J., MÜLLEROWA L., SKARBEK J.: *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków 1986.
- Konstytucja kwietniowa*. W: B. LESIŃSKI, J. WALACHOWICZ. *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*. Warszawa – Poznań 1992.
- Konstytucja marcowa*. Oprac. A. Burda. Lublin 1983.
- Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*. Red. L. Adamczuk, W. Zdanie-wicz. Warszawa 1991.
- KRAWCZAK T., *Władze PRL wobec Kościoła rzymsko-katolickiego w stanie wojennym*. W: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*. Red. W.J. Wysocki. Warszawa 2004.
- KRZYWOBOŁCKA B.: *Chadecja 1918-1937*. Warszawa 1974.
- ŁATYŃSKI M.: *Nie paść na kolana. Szkice z opozycji lat czterdziestych*. Londyn 1985.
- ŁOJEK J., MYŚLIŃSKI J., WŁODYKA W.: *Dzieje prasy polskiej*. Warszawa 1988.
- MAJ E.: *Związek Ludowo-Narodowy 1919-1928*. Lublin 2000.
- Mały podręcznik Arcybractwa Straży Honorowej Najśw. Serca Pana Jezusa*. Kraków 1937.
- Mały słownik historii Polski*. Warszawa 1967⁴.
- MARKIEWICZ S.: *Państwo i Kościół w Polsce*. Warszawa 1984.
- Materiały i odpowiedzi na pytania w sprawie aktualnych stosunków między państwem a Kościołem*. Warszawa 1966.
- MICEWSKI A.: *Kościół wobec „Solidarności” i stanu wojennego*. Paris 1987.
- MYSŁEK W.: *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939 (zarys historyczny)*. Warszawa 1966.
- MYSŁEK W.: *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1987.
- Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich*. Warszawa 1966.
- ORSZULIK A.: *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981-1989*. Warszawa – Ząbki 2006.
- PACZKOWSKI A.: *Izolacja prymasa Wyszyńskiego*. „Zeszyty Historyczne” 1991 nr 97.
- PACZKOWSKI A.: *Opozycja polityczna w Polsce 1944-1989*. „Magazyn Historyczny – Mówią Wieki” nr 7.
- PIEKARSKI A.: *Kościół i szkoła w Polsce*. „Zeszyty Dokumentacji Politycznej” 1985 nr 44.
- PIEKARSKI S.: *Wyznania religijne w Polsce*. Warszawa 1927.
- PODGAJNA E.: *Stronnictwo Chłopskie (1926-1931). Studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin 2011.
- Polityka*. W: *Leksykon politologii*. Red. A. Antoszewski, R. Herbut. Wrocław 2002.
- Polska zawsze wierna*. Kraków 1934.
- PONDEL W.: *Miłość – śmierć. Rozważania o moralności ewangelicznej*. Kraków 1931.
- Przewodnik na drózkach Kalwarii Pałacowskiej*. Warszawa 1927.
- RAVINA T.M.: *Żywot Matki Boskiej. Częstochowa 1937*.
- Reguła zgromadzenia SS. Zmartwychwstania Pańskiego, zwana regułą ośmiu błogosławieństw*. Rzym 1967.
- RODOWICZ W.: *Komitet na Pivnej*. Warszawa 1994.

- RYSZKA F.: *Nauka o polityce*. Warszawa 1984.
- RYSZKA F.: *O pojęciu polityki*. Warszawa 1992.
- S.M. *Tercjarstwo czy trzeci zakon św. Franciszka*. Kraków 1929.
- SCHMIDT C.: *Teologia polityczna i inne pisma*. Kraków 2000.
- SIELEZIN J.R.: *Akcenty religijne w programie i działalności NSZZ „Solidarność” (1980-1981)*. W: *Religia jako źródło inspiracji w polskiej myśli politycznej XIX-XXI wieku*. Red. T. Sikorski, A. Wątor. Szczecin 2007.
- SIELEZIN J.R.: *Kaci i ich ofiary. Rytuały życia obozowego w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej*. W: *Sztuka przetrwania. Życie codzienne w ekstremalnych warunkach obozowych w XX-XXI wieku*. Red. Z. Chyra-Rolicz, M. Faldowska. Siedlce 2019.
- SIELEZIN J.R.: *Koncepcje i spory programowe o opozycji politycznej w latach 1976-1982*. Wrocław 2012.
- SIELEZIN J.R.: *Ks. Prałat Antoni Kamiński (1914-1986). Człowiek – duchowny – patriota*. Jelenia Góra 2011.
- SIELEZIN J.R.: *Płaszczyna konfrontacji politycznej między „Solidarnością” a władzą w latach 1980-1981*. Wrocław 2005.
- SIELEZIN J.R.: *Prasa wrocławska w walce z Kościołem katolickim w okresie Milenium Chrztu Polski (1965-1966)*. W: *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945-1978*. Red. S. Dąbrowski, B. Rogowska. Wrocław 2001.
- Siostra Maria od Najsw. Serca. Założycielka straży honorowej 1825-1903*. Kraków 1932.
- STEFANIAK J.: *Polityka władz państwowych PRL wobec prasy katolickiej w latach 1945-1953*. Lublin 1998.
- STEFANIAK J.: *Postawy duchowieństwa katolickiego wobec systemu komunistycznego w Polsce w latach 1944-1956*. Lublin 2017.
- STEFANIAK J.: *Postawy duchowieństwa w ocenie władz państwowych w latach apogeum stalinizmu (1948-1950)*. W: *Spółczesność – państwo – Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej*. Szczecin – 15 VI 2000. Red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj. Szczecin 2001.
- Synaxis czy Msza święta. Najwyższy obowiązek katolika*. Płock 1925.
- Św. Paweł pierwszy pustelnik. Patriarcha zakonu oo. Paulinów*. Oprac. o. Kajetan. Leśna Podlaska 1930.
- TAZBIR J., MYSŁEK W.: *Kościół w latach 1918-1939 i w okresie II wojny światowej*. W: *Mały słownik historii Polski*. Red. J. Czyżewski. Warszawa 1967⁴.
- TOMASZEWSKI J.: *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce*. Warszawa 1985.
- TREMBICKA K.: *Okrągły Stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*. Lublin 2003.
- TURBAK P.: *Front katolicki z katolickim światopoglądem*. Kraków 1936.
- Uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 IX 1945 r. w sprawie konkordatu. „Prawo i Państwo” 1947 nr 12*.
- WICHMANOWSKI M.J.: *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast 1913/14-1931*. Lublin 1917.
- WILLAM F.M.: *Życie matki Jezusa*. Warszawa 1939.
- ZIELIŃSKI Z.: *Komu służył PAX? W: Komu służył PAX. Materiały z sympozjum od PAX-u do Civitas Christiana 30-31 stycznia 2008 r*. Red. S. Bober. Warszawa 2008.

ŻARYN J., ŻARYN M.: *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa 1995.

Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie Wileńska i Lwowska. Red. Z. Zieliński. Katowice 1992.

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie w syntetycznym ujęciu polityki władz państwowych wobec Kościoła w latach 1918-1989. Różne były przejawy współpracy, współdziałania, koegzystencji Kościoła i państwa w okresie II Rzeczypospolitej. Natomiast w latach 1939-1945 Kościół był jako instytucja i organizacja bezwzględnie niszczonej przez III Rzeszę, a duchowni aresztowani i osadzeni w obozach koncentracyjnych. Nowy etap historyczny wytyczają lata 1945-1989. W tym okresie Kościół katolicki był zwalczany przez instytucje państwa komunistycznego. Duchowieństwo było represjonowane, ze szkół usunięto nauczanie religii, a wiernych szykanowano. Dopiero po wyborze Karola Wojtyły na papieża władze komunistyczne zmieniły nieco swoją politykę wobec Kościoła katolickiego, który wspierał przejawy oporu społecznego wobec władzy.

Słowa kluczowe: polityka, mniejszości narodowe, prawa obywatelskie, Kościół Rzymsko-katolicki, konstytucja kwietniowa, represje, konkordat, cenzura, likwidacja nauczania religii w szkołach, konfrontacja polityczna, opozycja polityczna.